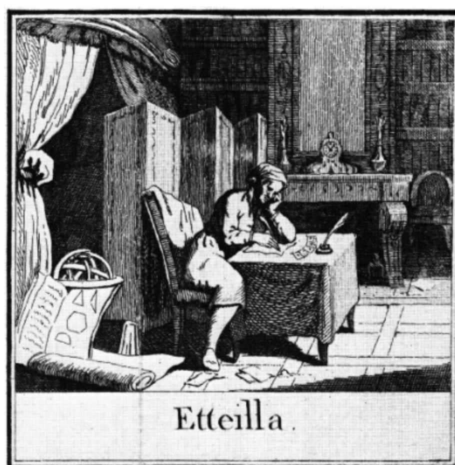
Еттейла, третій творець езотеричного Таро

Андрій Костенко

У цій статті я хочу представити французького ворожбита XVIII століття Жан-Батіста Альєтта, також відомого під псевдонімом Еттейла, як третього творця сучасного езотеричного Таро і показати його ставлення до перших двох. Діяльності Еттейли та аналізу його Таро будуть присвячені окремі статті.

У другому номері «Українського тарознавства» (див. с. 2–10) ми говорили про двох перших батьків-засновників езотеричного Таро і про художницю, що створила перші зображення карт Таро, частково «виправлені» з міркувань езотеричного порядку. Це **Антуан Кур де Жебелен** (1728(?)–1784), **Луї-Рафаель-Люкрес де Меле де Файоль** (1727–1804) і **мадемуазель Анн-Рене Ліно** (1732–1780).

Третій батько-засновник, **Жан-Батіст Альетт** (1738(?)–1791), відоміший за «кабалістичним» псевдонімом **Еттейла** (див. іл. 1), написав про ворожіння на Таро та езотеричний зміст колоди «єгипетських карт» декілька книг і брошур, на яких виросла особлива традиція. Проте структура цього корпусу творів доволі заплутана, а мова автора, м'яко кажучи, незручна для сучасного читача, навіть добре обізнаного у французькій мові. Не дивно, що попри величезний вплив Еттейли на подальший розвиток езотеричного Таро його тексти досі докладно не вивчені, перекладені іншими мовами лише фрагментарно і, можна сказати, до пуття не знайомі багатьом людям, які практикують віщування, терапевтичне консультування, медитацію, оперативну магію тощо за допомогою карт Таро або вивчають «окультні науки».

Ілюстрація 1. Портрет Еттейли, вперше опублікований 1782 року

Автори деяких впливових езотеричних книг, які не належали до традиції Еттейли (наприклад, **Еліфас Леві** та **Артур Вейт**), піддавали його нищівній критиці, в якій зазвичай виділяються два найважливіші гріхи.

Два гріхи Еттейли

Гріх 1. Еттейла був лише неосвіченим перукарем, який взявся не за свою справу — вивчення езотерики.

Проте, як доводить відомий французький тарознавець **Тьєрі Деполі** [1], перукарем Еттейла ніколи не працював. Його батько був *maître rôtisseur*, тобто смажив м'ясо на продаж. Після смерті батька овдовіла мати відкрила торгівлю насінням та збіжжям, і цю професію ненадовго успадкував молодий Жан-Батіст. Надалі він продавав гравюри й навіть деякий час був у Страсбурзі членом гільдії торговців друкованими виданнями, а коли став надзвичайно популярним астрологом, картомантом та «лікарем розуму», йому й поготів було не до перук. Вся легенда про Еттейлу як колишнього перукаря, згідно з Деполі, ґрунтується лише на тому, що в його брошурі, виданій наприкінці життя, вказана адреса його сина, що мешкав в «будинку перукаря» (див. іл. 2), а сам перукар на ім'я **Рене Муссу** був присутній на похороні Еттейли.

Se diſtribue, ſans frais, chez ETTEILLA, fils, demeurant quartier du Palais-Royal, vers le milieu de la rue du Chantre, maiſon du Perruquier, au troiſieme, attenant l'hôtel de Waſingthon.

Ілюстрація 2. Адреса Еттейли-сина в брошурі 1790 року «Огляд нової школи магії, заснованої в Парижі» [2]. Виділені слова «будинок перукаря».

Мова, якою написані книги Еттейли, свідчить про те, що він не отримав ґрунтовної освіти. Очевидно, що Жан-Батіст був самоуком — батьки абияк навчили читати, писати й рахувати, а до всіх своїх знань в астрології, алхімії, нумерології та інших окультних науках він дійшов своїм розумом, вивчаючи літературу та практикуючись.

В Інтернеті можна знайти французьку книгу 1781 року «Сучасний мікроскоп» [3]. В ній йдеться не лише про оптику, а й мало не про всі природничі науки. Так от, судячи з екслібриса (див. іл. 3), екземпляр, який було сканована для Інтернету, колись знаходився у бібліотеці «пана Еттейли, професора алгебри». Мені здається, така різнобічна людина цілком заслуговує на повагу.

LE MICROSCOPE MODERNE.

LE MICROSCOPE MODERNE.

M. ETTEILLA, Profeſſeur D'algebre.

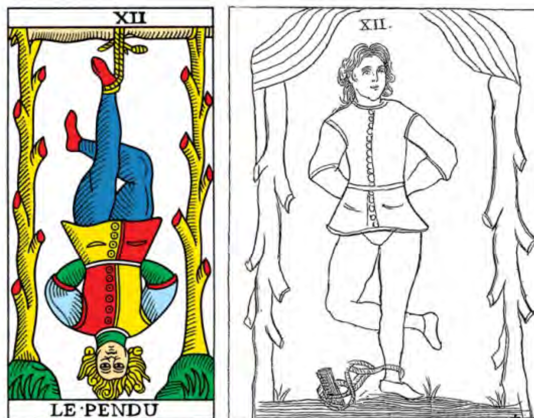
Ілюстрація 3. Книга з бібліотеки Еттейли

Гріх 2. Еттейла порушив правильну послідовність козирів Таро, та ще й зображення деяких з них змінив до невпізнання.

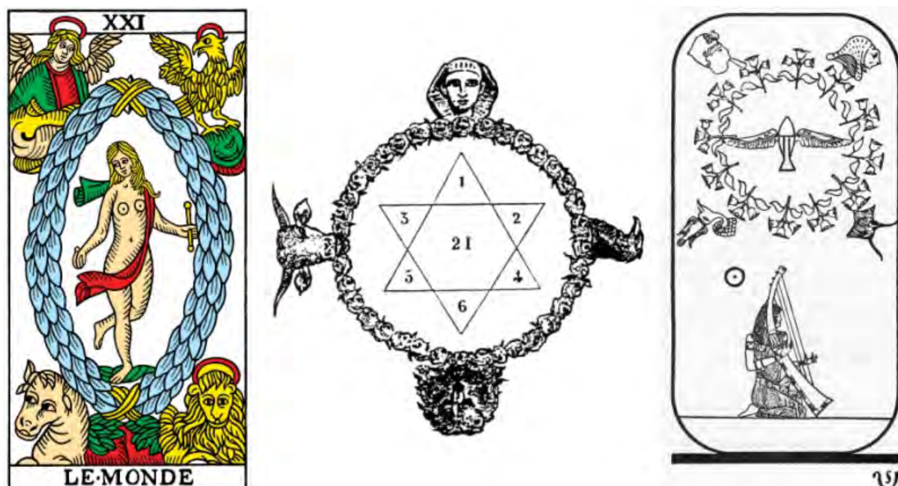
Насправді те саме робили й інші відомі езотеристи, які вбудовували Таро у свої філософські системи, починаючи навіть з двох перших «батьків-засновників» езотеричного Таро.

- Граф де Меле вважав, що козирі треба розглядати в послідовності від Світу до Божевілля (Блазня).
- Антуан Кур де Жебелен був впевнений, що козир XII насправді зображує чесноту «Розсудливість» і має бути перемальованим так, щоб людина стояла одною ногою на землі (див. іл. 4).

Після Еттейли деякі езотеристи теж змінювали трактування і картини тих чи інших козирів Таро (з 1888 року їх почали називати «великими арканами»), часом і «до невпізнання». До невпізнання, звісно ж, у порівнянні з тими варіантами Таро, які ті езотеристи вважали «стандартними» або «традиційними». Спочатку це було Марсельське Таро, потім колода Вейта — Сміт. Інколи вони переставляли певні великі аркани місцями, інколи ж навіть множили їх число (див. іл. 5–8).

Ілюстрація 4.
Зліва: карта «традиційного» (Марсельського) Таро (сучасна версія).
Справа: ілюстрація з книги Кура де Жебелена.

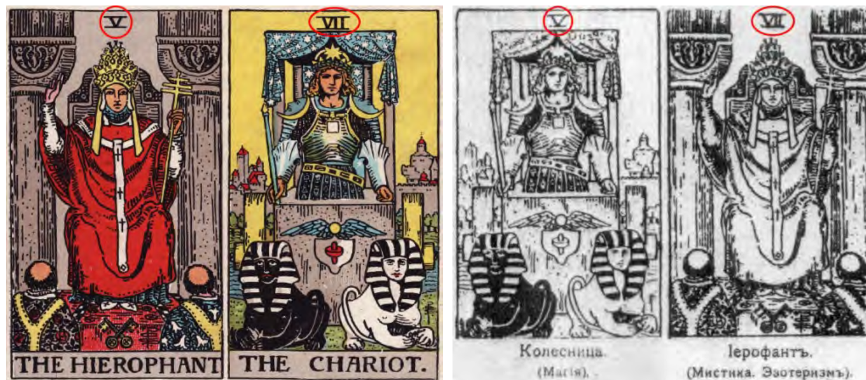

Ілюстрація 5. Зліва: карта «традиційного» (Марсельського) Таро (сучасна версія).
В середині: ілюстрація з книги Крістіана «Історія магії» (1870).
Справа: ілюстрація з книги Рене Фальконьє
«Двадцять два герметичних листки віщувального Таро» (1896).

I

Ілюстрація 6. Зліва: карти «традиційного» (Марсельського) Таро (сучасна версія).
Справа: карти Таро Вейта — Сміт (1909).

Ілюстрація 7. Зліва: карти Таро Вейта — Сміт (1909).
Справа: ілюстрації з брошури Успенського «Символи Таро» (1912).

Ілюстрація 8.
Додаткові великі аркани колоди
«Таро у відновленому порядку» (1994),
що зроблена на основі Таро Вейта — Сміт [4].

Змінювати послідовність арканів Таро, перемальовувати їхні картини, давати їм нові тлумачення (іноді претендуючи на відновлення «споконвічних» значень) — це насправді нормальна робота езотеристів. Тільки для всіх це сприймається як заслуга, а для Еттейли — як злочин.

Треба також зазначити, що, на відміну від, скажімо, Вейта й Успенського, Еттейла всі зміни, що він вніс до козирів Таро, дуже докладно обґрунтував в своїх книгах. Я переказую його аргументацію в книзі «Введение в Таро Эттейлы» [5]. Вона російськомовна, але я готую український покращений варіант.

Я вважаю, що несправедливо ставитися до Еттейли як до ізгоя серед езотеристів тільки на підставі того, що він був малоосвічений і вніс радикальні зміни до структури козирів Таро. Тим більше, що заслуги його у розвитку окультного Таро безсумнівні.

Кілька заслуг Еттейли

1. Хоча Еттейла був лише *третім* із батьків-засновників езотеричного Таро, він першим склав та опублікував список віщувальних значень карт. І майже половина (49% згідно з дослідженням **Джеймса Рівака** [6]) цих еттейлівських значень була запозичена згодом Артуром Едвардом Вейтом, який глузливо говорив про Еттейлу, що в його дослідженнях «гаряча захопленість випереджала як розважливість, так і будь-яке почуття міри».

2. Еттейла першим запропонував при ворожінні на картах (зокрема на Таро) використовувати карту-*сигніфікатор*.

3. Він також першим почав відрізняти *прямі* та *перевернуті* ворожильні значення карт (зокрема Таро).

4. Він видав першу колоду карт із французькими мастями, спеціально призначену для ворожіння, з надрукованими на полях карт ворожильними значеннями, а потім — першу колоду карт Таро, спеціально призначену для ворожіння (див. іл. 13).

5. Еттейла винайшов слово *картономантія*, яке збереглося у скороченому вигляді — *картомантія*.

6. Він же опублікував першу книгу, повністю присвячену картомантії, та перші книги, повністю присвячені окультному змісту Таро та ворожінню на Таро.

7. Еттейла створив першу в історії організацію, спеціально присвячену дослідженню Таро як «Книги Тота».

8. Він же першим поєднав Таро з астрологією та алхімією, коли співвідніс 12 перших козирів зі знаками зодіаку, а ще вісім козирів та чотири масті з першоелементами.

9. Еттейла ввів у широке вживання карткові *розклади*. До нього панувала практика витягування з колоди карт *по одній*, і досі існує французький термін *tirer les cartes* (ворожити на картах, але в буквальному значенні «тягнути карти»; те ж дієслово *tirer* вживається зі словом «жереб»).

10. Еттейла закликав своїх учнів створювати так звані *синонімії* — списки віщувальних значень окремих карт, що окреслюють, як ми сказали б сьогодні, їхні семантичні поля. Цікаво, що при тлумаченні карт він радив не нехтувати і *омонімією*, тобто брати до уваги ті випадки, коли одне слово нагадує про інше (це дещо нагадує метод *вільних асоціацій*, який застосовується у психоаналізі).

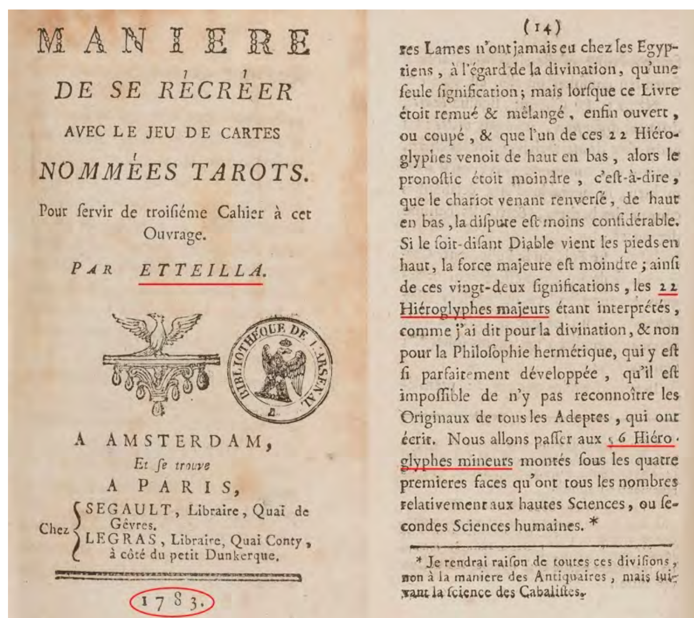
11. Ще цікаво, що Еттейла вперше зобразив Мага Таро саме як мага, а не як трюкача чи наперсткаря (див. іл. 9).

12. Нарешті, варто зазначити, що саме Еттейла ввів поняття *великих* і *малих* (*мажорних* і *мінорних*) карт Таро. Він не вживав слова *аркани* й писав про мажорні й мінорні *ієрогліфи*, *листи* та *карти*, а також про *козирі* (див. іл. 10).

Ілюстрація 9.

Карта 15 в Таро Еттейли має значення «Хвороба», але це перероблений Трюкач грального Таро. Еттейла пише: «Цей ієрогліф був дуже змінений; раніше [в єгиптян] він був Магом» [7].

MANIERE
DE SE RÉCRÉER
AVEC LE JEU DE CARTES
NOMMÉES TAROTS.
Pour servir de troisiéme Cahier à cet Ouvrage.
PAR ETTEILLA.

A AMSTERDAM,
Et se trouve
A PARIS,
Chez SEGAULT, Libraire, Quai de Gêvres.
LEGRAS, Libraire, Quai Conty, à côté du petit Dunkerque.
1783.

(14)

ces Lames n'ont jamais eu chez les Egyptiens, à l'égard de la divination, qu'une seule signification; mais lorsque ce Livre étoit remué & mêlangé, enfin ouvert, ou coupé, & que l'un de ces 22 Hiéroglyphes venoit de haut en bas, alors le pronostic étoit moindre, c'est-à-dire, que le chariot venant renversé, de haut en bas, la dispute est moins considérable. Si le soit-disant Diable vient les pieds en haut, la force majeure est moindre; ainsi de ces vingt-deux significations, les 22 Hiéroglyphes majeurs étant interprétés, comme j'ai dit pour la divination, & non pour la Philosophie hermétique, qui y est si parfaitement développée, qu'il est impossible de n'y pas reconnoître les Originaux de tous les Adeptes, qui ont écrit. Nous allons passer aux 56 Hiéroglyphes mineurs montés sous les quatre premieres faces qu'ont tous les nombres relativement aux hautes Sciences, ou secondes Sciences humaines. *

* Je rendrai raison de toutes ces divisions, non à la maniere des Antiquaires, mais suivant la science des Cabalistes.

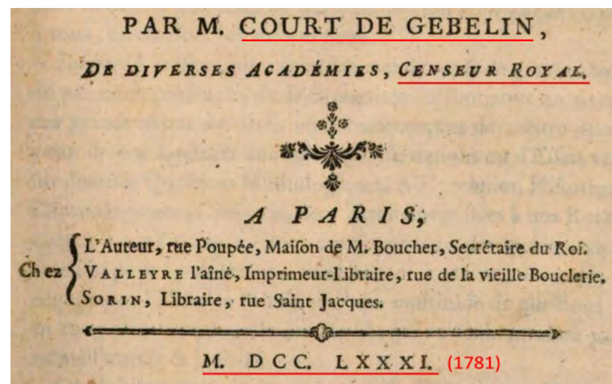
Ілюстрація 10. Еттейла першим ввів терміни «мажорні» та «мінорні» стосовно карт Таро.

Еттейла і Кур де Жебелен

У 1781 році у світ вийшов восьмий том енциклопедичної праці Антуана Кура де Жебелена «Первісний світ», де були опубліковані есе самого Кура де Жебелена і графа де Меле, присвячені картам Таро.

Еттейла уважно прочитав ці есе, і вони надихнули його зосередитися на вивченні ворожильного застосування Таро. Вже наступного 1782 року, як повідомляють **Деккер**, **Деполі** й **Дамметт** [1], посилаючись на доступні їм архівні матеріали в Парижі, він представив королівському цензору свою нову книгу: «*Єгипетська картономантія, або тлумачення 78 ієрогліфів на картах, званих Таро*».

Цензор публікацію не дозволив, і тут варто відзначити цікаву деталь. 1781 року королівським цензором був Антуан Кур де Жебелен, і це було вказано на титульному аркуші восьмого тому «Первісного світу» (див. іл. 11).

Ілюстрація 11. Кур де Жебелен — королівський цензор.

У 1782 році королівським цензором він уже не був, але, вірогідно, зберіг певний вплив у цій сфері. То чи не стояв сам Кур де Жебелен за забороною нової книги Еттейли? Цілком можливо, що йому не хотілося такої швидкої появи конкурентів. Навесні 1783 року здоров'я Кура де Жебелена різко погіршилося — і того ж року новий цензор дозволив видати книгу Еттейли, присвячену Таро. Але під іншою назвою.

Еттейла багаторазово згадував Кура де Жебелена у своїх книгах — за формою шанобливо, але з прихованим глузуванням, — і завжди давав зрозуміти, що не вважає його своїм *попередником* у світі віщувального Таро. Декілька разів Еттейла вказував, що він вивчав Таро ще з 1757 року, а вчителем його був такий собі Алексіс з П'ємонта.

У 1784 році Еттейла видав брошуру «Короткий виклад прямих і прихованних предметів, вставлених у послання, публічно адресоване пану Куру де Жебелену», більш відому як «Лист Еттейли до Кура де Жебелена» [8]. В цьому посланні Еттейла називає де Жебелена «Майстром древностей», «гідним Наслідувачем мудрості й науки наших прабатьків», «мудрим Тлумачем Первісного Світу» тощо, але цілком очевидно, що мета автора тексту показати себе як рівного Куру де Жебелену та іншим видатним людям сучасності й минулого — наприклад, Габріелю Ноде (1600–1653), автору книги «Виправдання великих людей, підозрюваних у магії», — та прорекламувати свої власні книги.

Еттейла гнівно й дуже красномовно засуджує невігластво, що змушує людей «стогнати й страждати під нестерпним ярмом брехні», перешкоджає їм «присвятити себе не лише високим наукам, але навіть найблагороднішим із наук фізичних» та «проникнути у Святилище Істини». Невігластву, пише Еттейла, «хотілося, щоб науки Первісного Світу діяли всупереч мудрій Природі».

Щоб знову опанувати знання, якими володіли люди Первісного Світу, «було необхідно, як це зробив видатний Антиквар наших днів (тобто Кур де Жебелен — *А. К.*), піднятися над писаннями, які розбещували серце і спокушали розум; було необхідно знищити ті ганебні й уперті залишки безглуздостей, які вже підірвав Мудрець Ноде у своєму "Виправданні великих людей"». Що ще? «Необхідно було, нарешті, запропонувати фізичну Картину всіх подій людського життя, безперервний рух яких демонструє ланцюг, що їх пов'язує. Уважно читайте Зібрання творів Автора, яке коштує лише 12 ліврів». Автор — це, звісно, сам Еттейла. Його філіппіка проти невігластва продовжується ще довго й несподівано завершується ще одною саморекламою: «Нам належить боротися, і я вважаю, що зробив достатньо для всіх людей у своєму "Способі розважитися колодою карт, називаних Таро", чотири томи *in-12*, 600 сторінок».

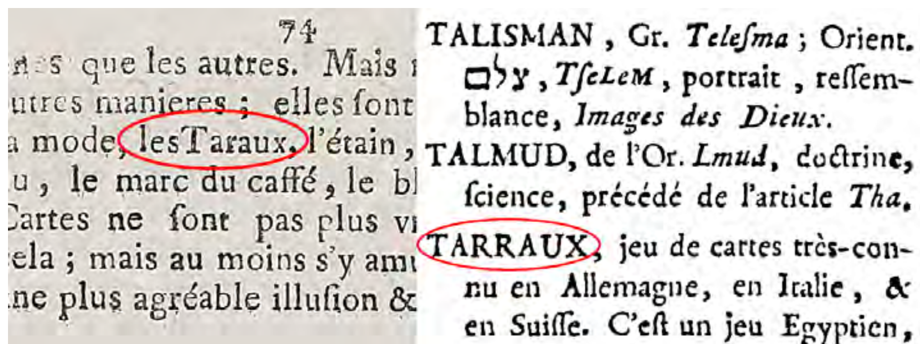
Це, до речі, окрема цікава тема. Лист до Кура де Жебелена датований 1784 роком. Еттейла згадує свою головну працю з Таро, *Manière de se récréer avec le jeu de cartes nommées tarots,* яка дійсно була видана у чотирьох томах (Еттейла звав їх «зошитами») і продавалася за 12 ліврів. Але станом на 1784 рік були видані лише перший та третій зошити). Публікація була завершена лише 1786 року. Як же Еттейла міг продавати всі чотири томи в 1784? До того ж об’єм «Способу розважитися…» не становить 600 сторінок. Якщо порахувати сторінки в усіх чотирьох зошитах та додатках до них, їх 782. Це питання потребує окремого тарознавчого дослідження.

Потрібно, втім, зазначити, що Еттейла насправді згадав Таро як засіб для ворожіння раніше за Кура де Жебелена.

1770 року Жан-Батіст Альетт під псевдонімом «пан ***» видав в Амстердамі та Парижі першу в історії книгу, повністю присвячену ворожінню на картах: «Еттейла, або спосіб розважитися колодою карт» [9].

Наприкінці книги (сторінка 74) містилася перша відома на сьогодні франкомовна згадка Таро *як віщувального інструменту*. Автор говорить про те, що існують інші (ніж гральні карти) способи розважити себе ворожінням, і називає деякі з них: Таро (в архаїчному написанні *les Taraux*), ворожіння на кавовій гущі, виливання розплавленого олова, свинцю або яєчного білка.

Щодо Кура де Жебелена, то він вперше згадує Таро (в іншій архаїчній формі *Tarraux*) лише 1778 року, в п’ятому томі свого «Первісного світу» [10], тобто на вісім років пізніше (див. іл. 12).

Ілюстрація 12. Зліва: слово «Таро» в архаїчному написанні в книзі Альєтта (1770). Справа: те саме в словнику Кура де Жебелена (1778).

Еттейла і граф де Меле

Як і багато окультистів після нього, Еттейла, схоже, не звернув уваги на те, що два есе у восьмому томі «Первісного світу» написані різними людьми, хоча між цими текстами є деякі суттєві розбіжності. На початку Другого зошита своєї книги з Таро Еттейла заявляє, що «його [Кура де Жебелена] спосіб ворожіння на картах абсолютно неправильний та непрактичний, і у будь-якому разі це не спосіб перших єгиптян» [11]. Якби Еттейла читав уважніше, він би помітив, що давньоєгипетський метод ворожіння на Таро описується не в есе Кура де Жебелена, а в есе «пана графа де М***, яке сам де Жебелен дуже чітко анонсував:

> Закінчуючи ці дослідження та міркування з приводу єгипетської колоди, ми хочемо запропонувати увазі публіки один твір, <…> в якому пояснюється, як єгиптяни застосовували цю колоду до мистецтва ворожіння <…> У цьому творі багато цікавих фактів і здорових ідей з приводу того, як єгипетські мудреці використовували Книгу Долі, і у нас немає жодних сумнівів у тому, що він буде прихильно прийнятий публікою, яка до цього часу була позбавлена можливості знайомитися з подібними дослідженнями, бо поки що ще ніхто не наважувався займатися предметами, що здавалися назавжди втраченими в глибокій темряві століть. [12]

Хоча Еттейла, таким чином, примудрився не помітити графа де Меле як автора, саме в нього він запозичив кілька важливих ідей, і перш за все визначення колоди карт Таро як **«Книги Тота»**, давньоєгипетського бога мудрості (Кур де Жебелен слів «Книга Тота» не вживає жодного разу).

Крім того, Еттейла охоче прийняв припущення графа де Меле, що «двадцять дві початкові карти (тобто козирі з Блазнем — *А. К.*) є <...> ієрогліфи, які, розташовані в їхньому природному порядку (тобто від Світу до Блазня — *А. К.*), передають історію давніх часів». Еттейла розповів цю історію по-своєму, розташувавши карти в «їхньому природному порядку», як *він сам* той порядок розумів.

Деякі специфічні ворожильні значення, які надає картам Таро Еттейла, теж позичені ним у де Меле. Це легко показати на прикладі Колісниці.

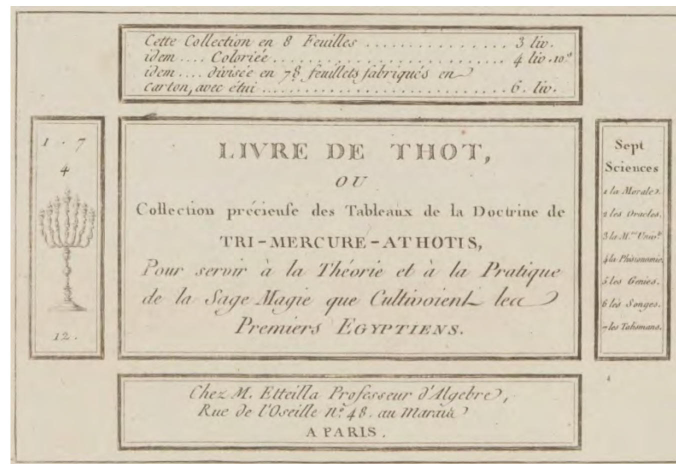
Кур де Жебелен:	**Граф де Меле:**	**Еттейла:**
Осіріс <…> в образі короля-тріумфатора зі скіпетром у руці та короною на голові. Він стоїть у своїй бойовій колісниці, в яку запряжено двох білих коней. <…> Осіріс був великим Божеством єгиптян <…>, а також Сонцем, фізичним символом невидимого всевишнього Божества<…>.	Бойова Колісниця, якою править закутий у лати король, озброєний метальним списом, символізує розбрати, вбивства, битви бронзового віку і віщує злочини віку залізного.	Колісниця означає *шум*, *суперечку*, *розбрат*, неправильний *порядок*. [13]

Ми бачимо, що у де Жебелена основне значення карти — *тріумф*, і саме це значення було надалі прийняте в мейнстримі таротистів-окультистів. Щодо Еттейли, він обрав основне значення згідно з графом де Меле, тобто *розбрат*, і саме це значення було надалі збережене його послідовниками.

Таро Еттейли

Таро Еттейли було видано у 1788 році під назвою «Книга Тота, або дорогоцінне зібрання картин Вчення Меркурія, в якому міститься царський шлях життя людського та багато іншого» [14]. Це вісім аркушів гравюр, на сімох з яких містяться всі 78 карт «відновленого» Таро Еттейли, а на восьмому — його невеликий філософсько-алхімічний текст «Універсальна Схема».

На сьомому аркуші також присутня розгортка коробки для колоди з титулом «Книга Тота, або дорогоцінне зібрання картин вчення ТРИ-МЕРКУРІЯ-АТОТІСА, що служило теорії та практиці мудрої магії перших єгиптян» (див. іл. 13).

Ілюстрація 13. Розгортка коробки для Таро «Книга Тота», створеного Еттейлою (1788)

На одній із бокових сторін коробки є напис:

> Це зібрання у 8 аркушах — 3 ливри;
> воно ж, розфарбоване, — 4 ливри 10 солів;
> воно ж, поділене на 78 картонних аркушів, з футляром, — 6 ливрів.

Таким чином, «Книгу Тота» можна було купити в аркушах у чорно-білому та розфарбованому варіантах. Очевидно, потім покупець мав вирізати карти й розгортку коробки, наклеїти їх на картон і отримати повноцінну робочу колоду. А для лінивих була можливість купити колоду вже готовою, у кольорі та з коробкою. Так чи інакше, публікація восьми гравюр «Книги Тота» фактично означала публікацію першої у світі повної колоди езотеричного Таро.

Хто автор зображень карт Таро Еттейли, нам поки що невідомо. Гравюри ж були видані, згідно з підписом на першому аркуші, «панами Базаном та Пуаньяном» (див. іл. 14).

П'єр-Франсуа Базан (1723–1797) був відомим паризьким гравером, але з середини 1750-х вже сам не гравіював, а лише видавав і продавав гравюри. Його зять Етьєн Леон Пуаньян був його партнером по бізнесу з 1773 по 1788 роки [15]. У будь-якому разі видані ними гравюри відрізняються за стилем від чотирьох козирів Таро, які були зображені на фронтиспісах чотирьох зошитів книги Еттейли, виданої раніше, у 1783–1786 роках (див. іл. 15). Автор цих фронтиспісів теж, на жаль, невідомий.

Ілюстрація 14.
Перший аркуш «Книги Тота» із зазначенням видавців

Ілюстрація 15. Зліва: Розсудливість на фронтисписі Четвертого зошита (1786).
Справа: вона ж у колоді видання Базана і Пуаньяна (1788).

Сам Еттейла стверджував, що його колода Таро була не *створена*, а *відтворена* ним після багатьох років досліджень та роздумів. Нагадаю, що, згідно з його теорією, Таро походить з Єгипту, де воно було «Книгою Тота» — головним священним писанням («як, наприклад, Біблія у юдеїв, Новий Завіт у християн, Коран у турків, Конфуцій у китайців тощо» [16]). Греки, араби та інші народи, що займалися мореплаванням і завоюваннями, поширили Таро в Європі, але при цьому «ієрогліфи» (малюнки), що складали цю книгу, поступово спотворювалися.

Так чи інакше, для «відтворення» потрібно було щось взяти за основу. Попередні батьки-засновники езотеричного Таро, Антуан Кур де Жебелен та граф де Меле, теж «відтворювали». Де Жебелен взяв за основу Марсельське Таро, де Меле — Безансонське. Еттейла, добре знайомий, як ми бачили, не тільки з роботами цих авторів, а й з різними варіантами Таро, які існували тоді в Парижі та Страсбурзі, обрав для себе Безансонське Таро. Я думаю, він зробив такий вибір, щоб ще більше відмежуватися від свого попередника Кура де Жебелена, визнати якого попередником він категорично відмовлявся.

Примітки

1. Ronald Decker, Thierry Depaulis, Michael Dummett. *A Wicked Pack of Cards: The Origins of the Occult Tarot*. Duckworth, 1996, ch. 4, "Etteilla, the first professional cartomancer," p. 74-79.

2. *Aperçu sur la nouvelle école de magie établie à Paris, le premier juillet de la seconde année de la Liberté française*. Paris: Etteilla fils, 1790.

3. *https://wellcomecollection.org/works/vzquht78*

4. Onno Docters Van Leeuwen, Rob Docters Van Leeuwen. *De Tarot in de Herstelde Ordre*. Utrecht: Servire, 1996.

5. Андрей Костенко. *Введение в Таро Эттейлы: Труды, традиция, темы*. — Киев: Издательство Руслана Халикова, 2021.

6. *www.villarevak.org/emw/emw_1.htm*

7 *Manière de se récréer avec le jeu de cartes nommées tarots ; pour servir de troisiéme cahier à cet ouvrage.* Par Etteilla. Amsterdam, Paris, 1783, p. 10.

8. *Sommaire des objets propres et furtifs insérés dans l'épitre adressée publiquement à Monsieur Court de Gébelin. Epître à Monsieur Court de Gébelin, salut, Etteilla, premier de l'an vulgaire 1784.* Transcribed by John Choma, 2023.
https://www.facebook.com/groups/1457073457838971/permalink/3404082416471389/

9. *Etteilla, ou maniere de se récréer avec un jeu de cartes.* Par M.***. Amsterdam; Paris: Lesclapart, 1770. *https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3250717*

10. *Monde Primitif, analysé et comparé avec le Monde Moderne.* Par M. Court de Gébelin. Cinquieme Livraison. Paris, 1778, pp. 1118-1119.

11. *Manière de se récréer avec le jeu de cartes nommées tarots ; pour servir de second cahier à cet ouvrage.* Par Etteilla. Amsterdam, Paris, 1785, p. 9.

12. *Monde Primitif, analysé et comparé avec le Monde Moderne.* Par M. Court de Gébelin. Huitieme Livraison. Paris, 1781, pp. 393-394.

13. *Manière de se récréer avec le jeu de cartes nommées tarots ; pour servir de troisiéme cahier à cet ouvrage.* Par Etteilla. Amsterdam, Paris, 1783, p. 13.

14. *Livre de Thot ou Collection précieuse des tableaux de la Doctrine de Mercure dans laquelle se trouve le chemin royal de la vie humaine &c &c &c.* Paris: Basan et Poignant, 1788.
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10545802x

15. *https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG18610*

16. *Manière de se récréer avec le jeu de cartes nommées tarots ; pour servir de second cahier à cet ouvrage.* Par Etteilla. Amsterdam, Paris, 1785, p. 4.